

Mester és Tanítvány

Konzeruatiu pedagógiai folyóirat

*A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar, a Katolikus Pedagógiai
Szervezési és Továbbképzési Intézet
és a Mondat Kft. lapja*

27. szám, 2010. augusztus

CSALÁD ÉS IFJÚSÁG

A FIATALOK PÁRKAPCSOLATAINAK VÁLSÁGA MAGYARORSZÁGON¹

TÁRKÁNYI ÁKOS

Az együttélések elterjedésével sokak számára az is természetessé vált, hogy gyermeket is házasságon kívüli kapcsolatban vállalnak. [...] Lényegében biztosra vehető föltevés az, hogy egyre ritkábbá vált és válik az, hogy a gyermekek a szülők példájára tudnak építeni párkapcsolatuk kialakításakor; ezért egyre nagyobb szükség van arra, hogy külső segítséget kapjanak. [...] Jól működő iskolai családi életre nevelés, házasságra felkészítés (ami sajnos ma még eléggé ritka), a jó házasság eszményének népszerűsítése a médiában, kultúrában és a fiatalok társkeresésének elősegítése bizonyos szolgáltatásokkal javíthatnak a tapasztalt és bemutatott helyzeten.

Válás, élettársi kapcsolat, csonka család a fejlett országokban

A válás és a házasságon kívüli szülés aránya sokszorosára nőtt az utóbbi évtizedekben a fejlett országokban, a legmagasabb szintet a skandináv államokban érte el. Európában stabilizálódni látszik a helyzet, úgy tűnik, mindkét jelenség terjedése megáll egy magas szinten. Amennyiben a fejlett országok teljes mértékben követik a változásokban élen járó skandináv országokat, akkor Európa legtöbb országában a házasságok 40-50%-a válással végződik és a gyermekek mintegy fele házasságon kívül születik majd (Recent, 2005). Figyelembe véve, hogy az élettársi kapcsolatok sokkal bonyolultabbak a házasságoknál, becslésem szerint a skandináv házassági és válási arányok általánossá válásával csak az emberek 30-40%-a élne élete folyamán olyan tartós párkapcsolatban, ami nem bomlik fel.

Egy amerikai szociológiai vizsgálat (Cherlin, 1998) kimutatta, hogy a válás maradandó pszichés károsodást okoz a gyermekeknek, amelynek negatív hatása még felnőttkorban is kimutatható. Egy másik kutatási eredmény szerint világos összefüggés van a szülők válása és gyermekeik élettársi kapcsolatban élése, korai házasodása és válása között (Kiernan, 1999a). A demográfiai tény, miszerint a jelenlegi fiatal generációk szülei már a növekvő válási arányok korszakában voltak fiatalok, azt jelezheti előre, hogy a jövőben egyre labilisabbá válnak a fiatalok kapcsolatai (Amato, 1997). Természetesen nemcsak a válás ténye, hanem a szülők ezt megelőző rossz kapcsolata is negatív hatással lehet a gyermekekre – amint azt Ranschburg Jenő megjegyzi (1994). Hozzáteszi, hogy a csonka családban felnövő gyermekek az egyik szülő hiánya miatt nem tapasztalhatják meg a megfelelő nemi szerepeket, és hogy a válás után a gyermekeit egyedül nevelő

szülő a válás és az ezt megelőző párkapcsolati konfliktusok következtében fellépő lelki sérülései, torzulásai miatt esetleg nem tudja megfelelően nevelni gyermekeit.

Egy vizsgálat kimutatta, hogy a két szülő által, ép családban nevelt tizenévesek között jóval ritkább az alkohol és drogfogyasztás, valamint a dohányzás (az iskolai végzettség hatását kiszűrve is), mint az egy szülő által, csonka családban neveltek között (Johnson, 1996). Az egy szülő által, csonka családban nevelt fiúk esélye jóval nagyobbak bizonyult arra, hogy valami olyan törvénybe ütköző dolgot kövessenek el, amiért szabadságvesztésre ítélik őket, mint a két szülő által, ép családban neveltek között (több tényezőt kiszűrve is) (Harper, 1998). A csonka családok jelensége a gyermekek szegénységét növelő egyik fő tényező (Blank, 1997).

A fejlett országokban, azok történelmében soha nem tapasztalt magasságba nőtt a házasságon kívüli születések aránya. Ezek egy része mögött olyan esetek vannak, ahol egyáltalán nem élt együtt a gyermek születésekor annak apja és anyja. Más esetekben élettársi kapcsolatban éltek együtt – de sokszoros kutatási eredmény, tapasztalat, hogy az élettársi kapcsolatok sokkal bomlékonyabbak a házasságoknál,² így az ilyen kapcsolatban születő gyermekek jelentős része is végül a csonka családban élő gyermekek arányát növeli. Így tehát a házasságon kívüli születések arányának növekedése negatív jelenség. A házasság arányának csökkenése, az élettársi kapcsolatok terjedése valószínűleg to-

vább növeli a csonka családban élő gyermekek arányát. Ha a szülők élettársi kapcsolatban élnek, akkor Norvégiában két és félszer, az USA-ban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban ötször akkora a valószínűsége, hogy a gyermekeik kénytelenek megtapasztalni a szétválásukat, mint hogyha házasságban élnek (Jensen, 2003; Les femmes, 1995; Osborne, 2007; State, 2006).

Magyarország trendjei

Magyarország adatai alapján beleillik a nemzetközi trendbe, a párkapcsolatok problémái hasonlóak a fejlett európai államokban és az USA-ban tapasztaltakhoz. Ha az elmúlt fél évszázadot tekintjük, akkor az 1960-as és 2007-es adatok összevetésével a következő tényekre mutathatunk rá. A teljes válási arányszám – amely azt mutatja meg, hogy ha az adott év válási viszonyai állandósulnának, akkor hosszú távon hogyan alakulna 100 megkötött házasságból a válás által felbomlottak aránya – 0,18-ról 0,45-re nőtt, vagyis az 1960-as arányszám alapján 100-ból 18 házasság bomlott volna fel, a 2007-es alapján a házasságok 45%-ának felbomlása jelezhető előre.

A teljes első női házasságkötési arányszám – amely azt mutatja meg, hogy ha az adott év házasságkötési viszonyai állandósulnának, akkor 100 nőből hány kötne legalább egyszer házasságot élete folyamán – 1,00-ról 0,44-re csökkent. Az 1960-as év arányszáma alapján 100-ból 100, a 2007-es alapján 100-ból 44. Az 1960-as adathoz fontos megjegyezni, hogy nagyobb időtávlatban felmérve az

eredményt látható, hogy az akkoriban házasodó nőknek mintegy 5-7%-a nem kötött végül házasságot. Az 1960-as évre jellemző 100-as (illetve arányszámként 1,00-es) érték azért lehetett ilyen magas, mert az adott évben különösen sokan kötöttek házasságot. Ez úgy lehetséges, hogy akkoriban például csökkenhetett az első házasságkötés átlagéletkora, így olyanok is többen kötöttek házasságot abban az évben, akik egy ilyen változás hiányában csak később házasodtak volna. Az utóbbi két évtizedben ennek az ellenkezője a jellemző, vagyis az első házasságkötések átlagéletkora folyamatosan későbbre tolódik. Ennek az lehet a következménye, hogy a teljes házasságkötési arányszám valamivel alacsonyabb házasodási arányra utal, mint ami végül megvalósul majd. Tehát valószínűnek tűnik, hogy nem csupán 44%-nyi nő, hanem valamivel nagyobb arányban kötnek majd házasságot a 2000–2010-es évtizedben a házasodási korban levők közül. Mindezzel együtt is, igen alacsony ez a házasodási arányszám, és elképzelhető, hogy a jelenleg 20 és 35 év közötti nőknek legalább a 35-50%-a soha nem fog megházasodni.

1960-ban a nők átlagos életkora első házasságuk kötésekor 22,4 év volt, ami 2007-re 27,5 évre nőtt. Ugyanez a változás a férfiaknál 25,8-ról 30,1 éves átlagos életkorra való növekedést jelent. Tehát az első házasságkötés átlagos kora a nőknél kerekítve 5, a férfiaknál 4 évvel tolódott későbbre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fiatalok jó része 28-30 éves koráig ne élne párkapcsolatban. A huszonévesek között jelentős részben hi-

ányzó házasságok helyét nagyrészt az élettársi kapcsolatok vették át. A 25 évesnél fiatalabbak között már a '90-es évekre többségbe kerültek azok, akiknek az első együttlakással járó tartós párkapcsolata az élettársi kapcsolat volt, nem a házasság. De még a 30 évesnél fiatalabbak között is egyharmadra nőtt azok aránya, akiknél élettársi kapcsolat volt az első együttlakással járó tartós párkapcsolat.³

Az együttélések elterjedésével az is természetessé vált sokak számára, hogy gyermeket is házasságon kívüli kapcsolatban vállalnak. A korábban már említett hosszabb időszakot tekintve az mondható, hogy 1960-tól 2007-ig 6%-ról 38%-ra nőtt a házasságon kívül született gyermekek aránya Magyarországon (Recent, 2006). A KSH NKI 2001-es *Élettünk fordulópontjai* vizsgálata alapján az 1990–92-es időszakban a házasságon kívül született gyermekek aránya még csak 12% volt, ami az 1999–2001-esre 25%-ra nőtt. Ugyanebben az időszakban az élettársi kapcsolatban élő szülők gyermekeként születettek aránya 6%-ról 18%-ra nőtt, vagyis nem változott az egyedülálló anya gyermekeként születettek aránya, a növekedés csakis az élettársi kapcsolatban született gyermekek arány-növekedésének köszönhető. A 2001-ig terjedő időszak tapasztalata az, hogy míg a házasságon kívül születés főként a legfeljebb 8 osztályt végzettekre volt jellemző, ez a helyzet a '90-es években sem változott, annak ellenére sem, hogy a házasságon kívül születések aránya erősen megnőtt. Minden társadalmi rétegben nőtt a házasságon kívül születések aránya, de a leginkább az alacsony

iskolai végzettségük között. Ez tehát az utóbbi időszakban is főleg közöttük volt jellemző (Spéder, 2004).

Egy 1993-as magyarországi családi érték vizsgálat eredményeit⁴ elemezve az a tapasztalat volt megfogalmazható, hogy a válás és az élettársi kapcsolat is messze a leginkább a legfeljebb 8 osztályt végzettekre volt jellemző, és az élettársi kapcsolatban élés kevésbé, a válás pedig a legkevésbé a diplomásokra.⁵ A válás és az élettársi kapcsolat is jellemzőbb volt azokra – minden, tehát még a legmagasabb iskolai végzettségénél is –, akik sikertelenek a munkapiacon (ez nemcsak a munkanélkülieket jelenti, a rokkantnyugdíjasok és az alkalmi munkából élők is ide kerültek). A válás és az élettársi kapcsolat jóval gyakoribb volt azok között, akik az apjuk iskolai végzettségéhez képest lefelé mobilak, mint akik fölfelé.⁶ A településtípusok szerint tekintve az volt látható, hogy a falvaktól Budapest felé haladva nőtt a válás és az élettársi kapcsolatban élés gyakorisága, és különösen Budapesten ugrott meg. Az egyház tanításait követve a vallásosakra kevésbé volt jellemző az élettársi kapcsolat is és a válás is, mint azokra, akik nem vallásosak.

A csonka családok aránya az összes gyermeket nevelő család között 23% volt Magyarországon 1990-ben (Szukicsné, 1996), ami európai összehasonlításban kiemelkedően magas arányt jelentett.

Bár még magyarországi kutatás nem mutatta ki, hogy a termékenység '90-es években tapasztalt közismert csökkenése összefüggésben állna a házasságok későbbre halasztásával, ez valószínűnek

tűnő, még igazolásra váró föltevés. Mindenesetre az 1990-es években, a házasságkötések átlagéletkorának későbbre tolódásával és a házasságok arányának lecsökkenésével egyidőben a gyermekszülések száma is mélyre csökkent. A következő, utóbbi évtizedben pedig az elért alacsony szinten, stagnálva hullámozott a termékenység. A hosszú távú változás eredménye, hogy az 1960-as 2,02-ről 2007-re 1,32-re csökkent a teljes termékenységi arányszám. A hosszú távú demográfiai egyensúlyhoz, a népesség csökkenésének és elöregedésének elkerüléséhez a 2007-esnél 59%-kal magasabb átlagos gyermekszámra lenne szükség.

A fiatalok párkapcsolatai Magyarországon – a legfrissebb adatok

2009-ben készült egy országosan reprezentatív szociológiai felmérés,⁷ amely fiatalok és középkorúak körében vizsgálta a párkapcsolatok alakulását és az arra ható tényezőket. E *Családi kapcsolatok* című felmérés adatainak felhasználásával tisztább képet kaphatunk a fiatalok párkapcsolati trendjeinek és a párkapcsolatok minőségét, tartósságát befolyásoló tényezők alakulásáról.

Aki nem házas, az nemcsak élettársi kapcsolatban élhet, hanem úgynevezett „látogató partnerkapcsolatban” is – amikor a két fél között rendszeres szexuális kapcsolat és általában szoros érzelmi kapcsolat van, de nem laknak együtt, hanem az egyikőjük rendszeresen látogatja a másikat. Amint az élettársi kapcsolatnak is valószínűleg számos alfaja

lehet, a viszonylag házasság jellegű kapcsolattól a nagyon bizonytalan és átmeneti jellegűig, úgy a látogató párkapcsolatok terén is hasonlókat tételezhetünk fel. Mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy a látogató partnerkapcsolatok nagy átlagban még az élettársi kapcsolatoknál is lazábbak, labilisabbak, bomlékonyabbak lehetnek. Elképzelhető, hogy a fiatalok egy része számára egy tartós párkapcsolat látogató kapcsolatként kezdődik, majd élettársi kapcsolattá válik, végül összeházasodnak a partnerek. Ám az is valószínűnek tűnik, hogy sok esetben nem így alakul a történet, hanem vagy a „látogató” fázisban, vagy az élettársi szakaszban felbomlik a kapcsolat, még mielőtt házasság lenne belőle.

A látogató partnerkapcsolatot „intim párkapcsolatként” nevezi meg a következő táblázat, amely bemutatja, hogy 2009-ben a fiatal és középkorú népesség milyen párkapcsolati formákban élt Magyarországon. Látható, hogy az intim párkapcsolatban élők aránya magasabb, mint az élettársi kapcsolatban élőké.

1. táblázat. *A partnerkapcsolatok jellege 2009-ben a 15–61 évesek között*

	15–61 évesek
Házasság, együtt élnek	50,0%
Élettársi kapcsolatban él	10,7%
Intim párkapcsolatban él	13,3%
Párkapcsolatban él, szexuális kapcsolat nélkül	4,0%
Nincs partnerkapcsolata	22,0%

Megjegyzés: a partnerkapcsolat fogalmába itt mind az élettársi kapcsolat,

mind az intim párkapcsolat, mind pedig a szexuális kapcsolattal nem járó párkapcsolat beleértendő. Szexuális kapcsolat alatt – a felmérés során a válaszadók számára a kérdőívben is megadott definícióval – csak a teljes értékű nemi kapcsolatot (szeretkezés, közösülés) értettük, az egyéb szexuális jellegű érintkezéseket nem.

A felmérés adatai alapján 2009-ben mintegy 850-880 ezer fő élhetett intim (látogató) párkapcsolatban Magyarországon. Egy másik 2009-es felmérés⁸ adatai szerint viszont félmillióra tehető az arányuk. Ennek az eltérésnek minden bizonnyal az az oka, hogy ez utóbbi kutatás során másként fogalmaztak az ezzel kapcsolatban feltett kérdésben. Ezért valószínű, hogy az itt ismertetett kutatás kérdésére olyanok is válaszoltak, akiknél a kapcsolat egészen laza, annak még kapcsolatvolta is kérdéses, a másikéra viszont (zömében) csak azok, ahol (viszonylag) szoros párkapcsolat van, csak nem laknak együtt a felek. A különbséget – mintegy 350-400 ezer főt érintő – a rendkívül laza, teljesen bizonytalan, csak alkalmi jellegű kapcsolatok teszik ki. Az itt ismertetett felmérés adataiba tehát az „Intim párkapcsolatban él” kategóriába az utóbbiak is beleértendőek.

Ha életkori bontásban vizsgáljuk a fiatal és fiatal középkorú népességet (lásd a következő táblázatot), akkor azt láthatjuk, hogy a huszonévesek között az intim párkapcsolat a leelterjedtebb, minden harmadik fiatal ilyenben él. Így az élettársi kapcsolat, melynek aránya körükben ennél jóval alacsonyabb, sok esetben talán csak átmeneti fázis a házasság felé.

2. táblázat. A partnerkapcsolatok jellege a 15–44 évesek korcsoportjaiban 2009-ben

	15–17	18–29	30–44
Házas, együtt élnek	0,0%	14,3%	61,9%
Élettársi kapcsolatban él	0,0%	13,7%	16,0%
Intim párkapcsolatban él	20,8%	31,2%	9,0%
Párkapcsolatban él, szexuális kapcsolat nélkül	14,3%	11,0%	0,6%
Nincs partnerkapcsolata	64,9%	30,2%	12,5%

De lehetséges, hogy az intim párkapcsolat véget ér, mielőtt élettársi kapcsolattá vált volna, illetve az élettársi kapcsolat, mielőtt házassággá vált volna.

Figyelemre méltó az is, hogy milyen magas arányt jelent – szintén közel egyharmadot tesz ki – a partnerkapcsolat nélkül élők aránya, amely az élettársi kapcsolatok elterjedése mellett a másik fő ok a házasságkötés halogatása és alacsony szintje mögött.⁹

Így tehát a 18–29 éves¹⁰ népesség 30%-a nem él párkapcsolatban, 59%-a párkapcsolatban él ugyan, de nem házasságban és 14%-a él házasságban. Az 59% párkapcsolatban élőből 45% élettársi kapcsolatban vagy intim párkapcsolatban él, vagyis olyan kapcsolatban, amely általában valószínűleg nagyfokú testi-lelki egymásnak adottságot jelent, miközben ugyanakkor bizonytalan, gyakran labilis kapcsolat is. A többféle átmeneti állapotoknak ez a kuszasága a harmincasok között is csak fokozatosan alakulhat át egy olyan helyzeté, ahol zömük már házasságban él, mert a bizonytalan jellegű kapcsolatok aránya még itt is 25%.

Egyelőre nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy a házasság megkötése –

különböző tipikus korábbi, megelőző életutak esetén – átlagosan mennyivel csökkentheti a párkapcsolat felbomlásának kockázatát. A 2007-es teljes válási arányszám alapján a házasságok 45%-a bomlana fel.

Azt sem tudjuk előrebecsülni, hogy a jelenleg huszoneves korban levők közül mekkora arányban fognak végül házasságot kötni. A 2007-es teljes első női házasságkötési arányszám alapján csak 44%. Ám mivel jelenleg a házasságkötések egyre későbbre halasztása a jellemző, így valószínű, hogy a végül megházasodók aránya ennél magasabb lesz. Ugyanakkor valószínű, hogy ez az arány csak 50 és 70% között lesz majd. Más szóval valószínű, hogy a jelenleg nőtlen vagy hajadon fiatalok fele-harmada nem fog házasságot kötni élete folyamán, amennyiben változatlanok maradnak a közelmúltban tapasztalható társadalmi, demográfiai trendek.

Ugyanakkor a nem házasodás a legtöbbször nem egy tudatos stratégia eredménye, sőt, inkább ellentétes a fiatalok zöme részéről kinyilvánított egyéni célokkal. Az ismertetett felmérés eredményei szerint a 18 és 30 év közötti fiatalok 14%-a volt háztársával együtt élő

házas, további 69%-uk pedig házasságot akart kötni valamikor élete folyamán – ez összesen 83%. Csak élettársi kapcsolatban akart élni 6%, még abban sem 2%. Maga sem tudta vagy nem mondta meg, hogy mit akar 9%. Bár ebben a korcsoportban csak 14% élt házasságban, de a legtöbbször számára az eszmény és cél a házasság volt. Ilyen szempontból 83% választotta a házasságot, szemben azzal a 6%-kal, aki az élettársi kapcsolatot (vagy tágabb szemszögből azzal a 17%-kal, aki talán nem döntött még a házasság eszménye mellett). A nagy többség továbbra is házasságban akar élni, de sokan különböző bizonytalanságok, problémák, konfliktusok miatt végül addig halogatják a házasságkötést, amíg nem lesz belőle semmi. Sokaknak valószínűleg csak a házasságnál jóval labilisabb élettársi kapcsolatok maradnak.

A válás háttértényezői

A válás gyakorisága Budapesten és az alacsony iskolai végzettségűek között a leggyakoribb,¹¹ ami feltehetőleg az erkölcsi és családi kötelek lazább volta, a vallásgyakorlás kisebb aránya miatt lehet így. Utóbbira – a válásnak az alacsony iskolai végzettségűek között az átlagosnál nagyobb gyakoriságára – pedig talán az a magyarázat, hogy fejlett társadalmakban (amilyenek a budapestit itt tekintjük), ahol már a nagyfokú individualizáció miatt gyakori és könnyen elérhető megoldás a válás, ott a nagyobb kulturális tőkével rendelkező magasabb iskolai végzettségűek jobban ki tudják választani a házastársu-

kat, és gyakrabban el tudják érni azt is, hogy a házasságuk jól működjön, tehát ritkábban jutnak el a válásig. Ezt az összefüggést valószínűsíti egy külföldi kutatási eredmény is. Blossfeld és társai (Mason, 1995) összehasonlították a válás kockázatának alakulását iskolai végzettség szerint három országban: Olaszországban, Németországban és Svédországban. Azt tapasztalták, hogy a tradicionális olasz társadalomban a válás kockázata jóval kisebb, mint az erősen modernizálódott svéd társadalomban, viszont az olaszoknál a magas iskolai végzettségűek válási kockázata nagyobb, mint az alacsony iskolai végzettségűeké, míg a svédekénél éppen fordítva, az alacsony iskolai végzettségűeké a nagyobb (mint ahogy Budapest esetében is tapasztaltuk).

Kérdés, hogy Magyarországon az igen magasra nőtt válási arányszám mögött milyen tényezők állnak. Vajon milyen tényezők csökkentik, és – az említetteken kívül – milyen tényezők növelik a válások arányát, kockázatát? Vajon a fiatalok párkapcsolatainak az utóbbi két-három évtizedben kialakult kuszasága, a bizonytalan, átmeneti kategóriák – intim párkapcsolat, élettársi kapcsolat – arányainak megnövekedése mennyire járulhattak hozzá a válások arányának növekedéséhez? Utóbbi kérdések megválaszolásához először is célszerűnek látszik némi-leg áttekinteni, hogy hogyan is alakult a helyzet a párkapcsolatok terén az elmúlt évtizedekben, amit lehetővé tesznek a 2009-es *Családi kapcsolatok* felmérésnek a múltra rákérdező, retrospektív kérdései. A kapott válaszokat összevetve

egy korábbi demográfiai felmérés¹² eredményeivel az a következtetés adódik, hogy Magyarországon az első nemi kapcsolat (közösülés) medián életkora az 1975 és 1985 közötti időszakban csökkent le. Ez egy egyszeri, viszonylag rövid folyamat volt, amely a továbbiakban nem folytatódott, a nemi élet megkezdésének medián életkora nem csökkent tovább. Ugyanakkor az utóbbi másfél évtized változásainak feltárása még további kutatást kíván.

Ami a partnerváltogatást illeti, az 1960-astól az 1980-as évekig az ezen időszakban házasságot kötöttek között volt egy nagyarányú, erőteljes romlás, aminek következtében az életük folyamán csak egy nemi partnerről (aki lehetett a házastárs is) beszámoló aránya 53%-ról 29%-ra csökkent. A négy vagy több partnerről beszámolóké pedig az 1970-esről az 1980-as évekre a házasodók között 29%-ról 43%-ra nőtt.¹³ Majd ez a változás megállt, úgyhogy az 1980-as és az 1990-es években házasságot kötöttek adatai között alig van változás. Az utóbbi évtizedet viszont újabb, bár valamivel enyhébb romlás jellemezte. (Ugyan ez már valamennyire a '90-es éveknek is köszönhető, hiszen a 2000 után házasságot kötők jórészt akkor vettek részt néhány egymást követő párkapcsolatban.) Az újabb romlás azt jelenti, hogy az 1990-esről a 2000-es évekre a megkötött házasságoknál az egy partnerről beszámoló aránya 28%-ról 21%-ra csökkent, a négy vagy több partnerről beszámolóké 41%-ról 48%-ra nőtt.

A nemi partner itt most lehet házastárs, élettárs, intim párkapcsolatban élő

társ és alkalmi nemi partner is. A nemi partnerek arányának növekedése összefügghet az első házasságkötések átlagos életkorának későbbre tolódásával. Az 1954–69-ben házasodottaknál még 60% volt azok aránya, akik életükben csak a házastársukkal éltek nemi életet, és vele is csak a házasságkötés után. Ez az arány a 2000–2009-es korszakra 8%-ra csökkent. Azok aránya viszont, akiknek az első házasságkötés előtt még legalább két nemi partnere volt – a '70-es években házasodottaktól kezdve – 23%-ról 59%-ra nőtt.¹³ Tehát igen gyakorivá vált a több nemi partner az utóbbi évtizedekben.

A fentebb feltett kérdésre pedig végül az a válasz, hogy igen, a több partner és a házasság nagyobb bomlékonysága között összefüggés mutatkozik. Az 1970-es¹⁴ és 1980-as években házasodottak között kisebb arányban bomlottak föl azok házasságai, akik első házasságkötésük előtt nem éltek senkivel, vagy legfeljebb csak a házastársukkal nemi életet, mint azoké, akiknek legalább két más partnerük is volt (sőt, az 1970-es években kötött házasságok esetében azok házasságai is gyakrabban bomlottak föl, akiknek még egy másik partnerük is volt a házasságkötés előtt). Így valószínűsíthető, hogy a partnerkapcsolatok kuszasága hozzájárult a válások arányának növekedéséhez, és hogy ez a negatív hatás továbbra is fennáll.

A felmérés eredménye az is, hogy elégedettebbek a párkapcsolatukkal azok, akiknek kevesebb partnere volt addig, mint akiknek több. A különösen sok partnert említők a legkevésbé elégedettek a kapcsolatukkal. Utóbbiak talán

kevesebbet is beszélgetnek a párjukkal, mint mások.¹⁵ Elképzelhető, hogy a (hosszabb idő alatt) több partner egy-egy kapcsolatban átlagosan kevesebb egymásra fordított időt, így valószínűleg kisebb intimitást és egymás iránti elkötelezettséget, így végül kevésbé boldog párkapcsolatokat jelent. Ez a hipotetikus magyarázat még ellenőrzést kíván. Anynyi bizonyos, hogy az, hogy ki mennyit beszélget partnerével naponta jól összefüggött azzal, hogy mennyire elégedett a konfliktuskezeléssel, a partnerrel való kapcsolattal általában, és hogy gondoltak-e már a válásra. Az elégedetlenek között sokkal gyakoribb az, hogy legfeljebb egy órát beszélgetnek naponta (heti átlagban), az elégedettek között pedig az, hogy ennél hosszabb időtartamban beszélgetnek. Összefüggés mutatkozik a szegényes, ritkás kommunikáció és a válás nagyobb kockázata között.

Míg a több partnerkapcsolat magasabb válási valószínűséggel járt együtt, a válás gyakorisága csökkent a vallásosság növekedésével. A valaha is házasságot kötöttek között 11%, 16% és 23% volt a különváltak és elváltak együttes aránya a vallásosság szerint csökkenő kategóriákban, vagyis sorra az egyházuk tanítása szerint vallásosak, a maguk módján vallásosak és a nem vallásosak között. A 35–61 éves korosztályban 12%, 18% és 24% voltak ezek az arányok.

A párkapcsolattal való elégedettség ezzel pont ellentétesen alakult: 8%, 11%, 12% volt a legfeljebb közepesen elégedettek és 67%, 57%, 55% a párkapcsolatukkal maximálisan elégedettek aránya a vallásosság csökkenő kategóriái szerint.

Vagyis minél vallásosabbak a kérdezettek, annál elégedettebbek voltak a párkapcsolatukkal – az egyházuk tanítása szerint vallásosoknak a 67%-a volt maximálisan elégedett a párkapcsolatával, míg a nem vallásosoknak csak az 55%-a. Ha a vallásosság a párkapcsolattal való nagyobb fokú elégedettséget jelent, azzal is a válás arányát csökkentő tényezőnek bizonyulhat.

A családi életre nevelés szükségessége

A kérdezettek születésekor a szüleiknek csak 5%-a nem volt összeházasodva, és később 16% vált el. Ezzel szemben az utóbbi években (2004–2009) a házasságon kívüli születek aránya közel 40%-ra nőtt (csaknem nyolcszorosára), a teljes válási arányszám pedig 0,4 fölött volt, ami a házasságok több, mint 40%-ának felbomlását vetíti előre (amennyiben ezek a válási arányok állandósulnak). Így a válások aránya az utóbbi években mintegy két és félszerese volt annak, amilyen elvált arányt a 2009-ben megkérdezett 15–61 évesek szülei között tapasztalhattunk (és ez az arány valószínűsíthető a jövőre nézve is).

A vizsgált mintában csak a gyermek születésekor nem házas szülők nem egészen egynegyede házasodott össze később. Valószínűnek tűnik, hogy ez az arány nem nőhetett – inkább csökkenhetett – az utóbbi évekre, tekintve, hogy a házasságkötések aránya erősen lecsökkent. Így mindezen változások és trendek következményeként sokkal gyakoribbá válnak a csonka családok a jövőben,

mint amilyen ezek aránya a vizsgált népességben volt.

A kérdezettek körében mintegy 20% volt azok aránya, akiknek a szülei vagy elváltak, vagy nem éltek házasságban, és később sem házasodtak össze. (A később sem összeházasodó mintegy 4%-nyi szülő háromnegyede, tehát 3% párkapcsolata később felbomolhatott.) Valószínű, hogy a kérdezettek életében ez még nem a végleges arány, még nőhet valamelyest, hiszen egy részük még csak tizenéves, és előfordulhat (talán még az egynegyedükkel is), hogy a szülei a későbbiekben még elválnak.

A 2004–2009-es jellemző trendet előrevetítve viszont másféle képet vázolhatunk fel a jövőre nézve. A közel 40%-nyi házasságon kívül születettnek talán egyharmada esetében már a gyermek születésekor sem lehetett jelen az apa, a másik kétharmada élettársi kapcsolatban élhetett együtt. Így az utóbbi években született gyermekek életében az valószínűsíthető, hogy legalább 50%-uk tapasztalja meg azt a helyzetet, ami a kérdezettek mintegy egyötödével történt meg (vagy a valószínű jövőt is beleszámítva talán egynegyedéről mondható majd el), hogy már a születésekor hiányzott az egyik szülője vagy később elváltak, szétváltak (amennyiben élettársi kapcsolatban éltek) a szülei.

A kérdezettek közül 63% lényegében vagy teljes mértékben vonzó példának tekintette a maga számára a szülei párkapcsolatát, míg 17% – minden hatodik kérdezett – lényegében nem vagy egyáltalán nem. Kérdés, hogy a legfiatalabb generációkban nem lehet-e jóval na-

gyobb ezek aránya, tekintve a párkapcsolatok növekvő bomlékonyságát.

A fiatalabb generációkban jóval gyakoribb volt, hogy a kérdezett szülei élettársi kapcsolatban éltek vagy nem éltek együtt, amikor a kérdezett született. Ez volt a helyzet az idősebb (35–61 éves) korcsoport 3%-ánál és a fiatalabb (15–34 éves) korcsoport 6,6%-ánál. Az idősebb korcsoportban a szülei párkapcsolatát példaképnek nem tekintők között 8% volt azok aránya, akiknek a szülei nem éltek párkapcsolatban (szemben az átlagos 3%-kal), a fiatalabb korcsoportban 16% (szemben az átlagos 6,6%-kal).

Ha azt vesszük szemügyre, hogy a gyermekük születésekor házasként együtt élő és nem házasságban élő szülők gyermekei milyen arányban nem tekintették szülei párkapcsolatát példaképnek, akkor azt látjuk, hogy az idősebb generációban (35–61 évesek) a házas szülők gyermekei 16%-ban nem tekintették szülei kapcsolatát példaképnek, a nem házas szülők gyermekei viszont 44%-ban utasították el azt. A fiatalabb korosztályban (15–35 évesek) a házas szülők gyermekei 20%-ban utasították el szülei párkapcsolatát, a nem házas szülők gyermekei 54%-ban. Ez az eredmény arra vall, hogy amint egyre ritkábban születnek a gyermekek házasságban, úgy válik egyre ritkábbá az is, hogy a szülei közötti kapcsolat vonzó eszményt jelentsen a számukra. Mivel az utóbbi két-három évtizedben egyre gyakoribbá vált az, hogy a gyermekek házasságon kívül születnek, az eredmény alapján reális, nagyon valószínű és lényegében biztosra vehető föltevés az, hogy egyre ritkábbá

vált és válik az, hogy a gyermekek a szülők példájára tudnak építeni párkapcsolatuk kialakításakor; ezért egyre nagyobb szükség van arra, hogy külső segítséget kapjanak a párkapcsolatra való felkészítés, családi életre való nevelés formájában. A fiatalabb generációban is még csak 6,6% volt azok aránya, akiknek a szülei nem éltek házasságban a kérdezett születésekor. Jelenleg (az utóbbi években) viszont a házasságon kívüli születések aránya már a 40%-ot közelíti. Valószínűnek tűnik, hogy közöttük is az így születők több mint a fele nem találja vonzó példának a szülei közötti kapcsolatot.

A szülők párkapcsolatának elutasítása nőtt a fiatalabb generációkban azok között is, akiknek a szülei házások voltak a gyermekük születésekor. Ez valószínűleg döntően annak köszönhető, hogy erősen megnőtt a válások aránya az utóbbi évtizedekben. Érthető módon nagyon erős összefüggés tapasztalható a szülők párkapcsolatának mint példának az elutasítása és az elvált szülők aránya között. A szülei párkapcsolatát csak a – gyermekük születésekor házas szülőkkel rendelkező – kérdezettek átlagosan 17%-a nem találta vonzó példának, de az elvált szülők gyermekeinek az 54%-a utasította el (míg az el nem váló szülők gyermekei csak 10%-ban utasították el szülei párkapcsolatát mint eszményt). A születésükkor házas szülőkkel rendelkezők között többé-kevésbé vonzó példának találta a szülei párkapcsolatát 64% – az el nem vált szülők gyermekeinek 74%-a, míg az elváltakéinak csak 17%-a.

Azért is fontos, hogy a gyermekük születésekor nem házas szülők kapcsola-

tát jóval gyakrabban utasítják el, és jóval kevésbé tekintik eszményinek a gyermekeik, mint a házas szülőkét, mert a házasságon kívüli születések és az élettársi kapcsolatok elterjedésével ez a helyzet a korábbinál sokkal gyakoribbá vált napjainkra és várhatóan ez a jövőben is így lesz. Fontos az is, hogy a fiatalabb generációk esetében sem változott ez a trend. Mert hiába gyengült az utóbbi két-három évtizedben a társadalom erkölcsi ellenállása a házasságon kívül születéssel szemben, ez nem változtat azon, hogy az ilyen helyzet jóval gyakrabban vezet ahhoz, hogy a párkapcsolat felbomlik, és így az egyik szülő mintegy eltűnik a képből, valószínűleg gyakran elhidegülés vagy veszekedések után. Így természetes és érthető, hogy a kérdezettek a tapasztalataik alapján igen gyakran nem ítélik meg pozitívan, sikertörténetként és vonzó eszményként az ilyen, a szülei közötti élettársi kapcsolatokat. Más magyarázatot nehéz lenne találni a tapasztalt trendeket illetően.

A teljes népességben 71% inkább fontosnak – ezen belül 32% nagyon fontosnak, 26% inkább nem fontosnak – ezen belül 11% egyáltalán nem fontosnak tartotta azt, hogy legyen a házasságokra, párkapcsolatokra, az azokban való viselkedésre való felkészítés az iskolai oktatás keretében, 3% pedig nem válaszolt erre a kérdésre. Így tehát a közvélemény kifejezetten abba az irányba toldódik, hogy nagyon fontosnak tartsa ezt a kérdést.

A házasságok, párkapcsolatok viselkedési szabályairól a teljes népesség 15%-a kapott ismereteket az iskolai oktatás keretében, legalábbis állításuk szerint. (15%

említette meg ezt a számára e téren legfontosabb öt információforrás között.) Ez meglepően magas arány. Ha ez valóban így van, az azt mutatja, hogy a családi életre nevelés elterjesztésére irányuló eddigi törekvések viszonylag eredményesek voltak. Ugyanakkor elképzelhető, hogy ebben az iskolai szexuális felvilágosítás bővítésére való kezdeményezések eredményét láthatjuk főként. Ez annál is inkább így lehet, mert a szexualitásról is az iskolában szerzett lényeges mennyiségű ismeretet azoknak az 59%-a, akik az iskolában szereztek lényeges mennyiségű ismeretet az együttélési szabályokról. Közöttük 10% egyáltalán nem kapott sehonnan ilyen ismereteket, 75% számára pedig más volt ezek fő forrása, nem az iskola. Számos forrást lehetett megnevezni. Az a 10%, akinek nem volt forrása akár teljesen tanácstalanul állhat az életben a párkapcsolatokat illetően.

Az iskolába járók 27%-a kapott ismereteket az iskolai oktatás folyamán a párkapcsolatok, házasságok viselkedési, együttélési szabályairól. Ha csak az iskolába járókat tekintjük, az együttélés szabályairól az iskolában ismereteket szerző válaszadók 38%-a (az összes iskolába járó 10%-a) számára az iskola volt az e téren kapott ismereteinek egyik fő forrása (amit megemlített az öt lehetséges legfontosabb között). 4% számára egyáltalán nem jelentett fontos ismereteket, annak ellenére, hogy kapott ilyen oktatást. 57%-uk (az összes iskolába járó mintegy 16%-a) számára viszont valamilyen más forrás ennél lényegesen több, számára fontosabb ismeretet je-

lentett. Ez az eredmény – az összes iskolába járó 27%-a kapott ilyen ismereteket az iskolai oktatás keretében és 10% számára ezek e téren fontosak – véleményem szerint arra mutat, hogy az iskolai oktatás keretében kapott családi életre nevelés máris elég jelentős információforrást jelent a fiatalok számára a párkapcsolati viselkedést illetően. Más kérdés, hogy ennek milyen a háttere és a minősége. Ugyanakkor azt nem tudjuk pontosan, hogy végül hogyan alakul a jövő, lehet-e még befolyásolni ilyen vagy olyan irányban. Jól működő iskolai családi életre nevelés, házasságra felkészítés (ami sajnos ma még eléggé ritka), a jó házasság eszményének népszerűsítése a médiában, kultúrában és a fiatalok társkeresésének elősegítése bizonyos szolgáltatásokkal javíthatnak a tapasztalt és bemutatott helyzeten.

JEGYZET

- ¹ Köszönetnyilvánítás: a kutatást az OMFB-00701/2009 projekt támogatta.
- ² A különböző kutatások eredményei szerint az élettársi kapcsolatok legalább kétszerte, legfeljebb ötszörte voltak bomlékonyabbak a házasságoknál – tehát adott időszak alatt ennyivel nagyobb rész bomlott fel száz élettársi kapcsolatból, mint száz házasságból. Lásd: LERIDON, 1990a; Les femmes, 1995; WU, 1995; KAMARÁS, 1996; LINDGREN, 1997; KIERNAN, 1999; LICHTER, 2006.
- ³ Utóbbi adatok forrása a következő cikk: SPÉDER Zsolt, *Az élettársi kapcsolat térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez*, Demográfia, 2005/2–3. A KSH NKI 2001-es Éle-

tünk fordulópontjai nevű panelfelvétele volt az adatok forrása.

⁴ Ezek és a következő ismertetett eredmények forrása: TÁRKÁNYI ÁKOS, *Az élettársi kapcsolatban élés háttértényezői*, Kézirat. (Az 1993-as vizsgálat anyagát bemutatja PONGRÁCZNÉ, 2000.)

⁵ Az élettársi kapcsolatban élés a szakmunkásképzőt végzettek között volt a legritkább. Az 1996-os mikrocensus adatai szerint miközben az élettársi kapcsolatban élés gyakorisága minden iskolai végzettségi szinten nőtt 1990-től 1996-ig, iskolai végzettség szerinti megoszlása ekkor is ugyanúgy alakult, mint 1990-ben és mint az 1993-as vizsgálat adatai szerint, tehát az iskolai végzettség növekedésével egy erős csökkenés keveredett egy U alakú görbével. Vagyis az élettársi kapcsolatban élés gyakorisága erősen csökkent a nyolc osztályt sem végzettektől a szakmunkásképzőt végzettek felé haladva, majd kissé nőtt az egyetemet vagy főiskolát végzettek csoportja felé.

⁶ Ezek az összefüggések általában szignifikánsak voltak. Kivételek a munkapiaci sikeresség és az élettársi viszony közötti kapcsolat a szakmunkásképzőt végzetteknél (ahol gyenge volt az összefüggés) és a diplomásoknál (ahol kicsi volt az esetszám).

⁷ A felmérés a Tudomány a Családeért Egyesület megbízásából az NKTH INNOTARS OMF0-00701/2009 számú pályázati projekt keretében készült *Családi kapcsolatok* címmel, a minta 1493 fős volt.

⁸ *Demográfiai portré 2009. – Jelentés a magyar népesség helyzetéről*, szerk. MONOSTORI Judit és társai, Bp., KSH NKI, 2009. Az adatok forrását jelentő 2008–2009-es felmérés a KSH NKI *Életünk fordulópontjai* kutatás harmadik hullámát jelentette.

⁹ A népességnek ebben a kategóriájában is előfordulhat, akár promiszkuus életmód is, hiszen az egyszeri szexuális érintkezéseket a válaszadók valószínűleg nem tekintették intim párkapcsolatnak.

¹⁰ Vagyis ők 18. és 30. születésnapjuk között levők.

¹¹ A felsőfokú végzettségűek között vagy már régebben is gyakoribb volt, mint a társadalom átlagában, vagy az a jellemző, hogy itt a válás még a viszonylag idősebb (középkorú és idősebb) házások között is gyakoribb az átlagosnál. Ez a kettő egyszerre is igaz lehet. A helyzet tisztázása további kutatást kíván.

¹² KAMARÁS Ferenc, *Európai termékenységi és családvizsgálat Magyarországon. Az 1993. évi keresztmetszeti vizsgálat főbb eredményei*, Bp., KSH, 1996.

¹³ Jobb inkább a '70-es években házasodottak közötti arányt kiindulópontnak venni az eggyel korábbi kohorsz kis esetszáma miatt.

¹⁴ Itt a Pearson-féle érték az 1970-es években házasodottak körében 0,066 volt. 0,05 alatt (0,0 és 0,05 között) biztos az összefüggés, 0,2 fölött (0,2 és 1,0 között) már nem igazán tekinthető megbízhatónak, 0,05 és 0,2 között még valószínűnek, többé-kevésbé megbízhatónak tekinthető.

¹⁵ Azért csak talán mert itt már az összefüggés szignifikáns – nem csak a véletlen játékaként adódó – voltát mutató mérőszám már viszonylag magas volt. A Pearson-féle szám kevéssel 0,2 fölötti értéke alapján már nem beszélhetünk biztos összefüggésről, szemben a többi, a 2009-es felmérésből itt bemutatottal.

IRODALOM

- ANDORKA Rudolf, *Gyermekszám a fejlett országokban*, Bp., Gondolat, 1987.
- W. AXINN, A. THORNTON, *The Relationship between Cohabitation and Divorce: Selectivity or Causal Influence?*, *Demography*, 1992/3.
- N. G. BENNETT et al., *Commitment and the Modern Union: Assessing the Link between Premarital Cohabitation and Subsequent Marital Stability*, *American Sociological Review*, 1987.
- A. BERRINGTON, I. DIAMOND, *Marital dissolution among the 1958 British birth cohort: The role of cohabitation*, *Population Studies*, 1999/1.
- Rebecca M. BLANK, *It Takes a Nation: A New Agenda for Fighting Poverty*, New York, Russell Sage Foundation, 1997.
- H-P BLOSSFELD et al., *Education, Modernization and the Risk of Marriage Disruption in Sweden, West Germany and Italy = Gender and Family Change in Industrialized Countries*, eds. K. O. Mason, A. M. Jensen, Oxford, Clarendon Press, 1995.
- A. J. CHERLIN, P. L. CHASE-LANSDALE, Ch. MCRAE, *Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Course*, *American Sociological Review*, 1998/2.
- C. L. COHAN, S. KLEINBAUM, *Toward a Greater Understanding of the Cohabitation Effect: Premarital Cohabitation and Marital Communication*, *Journal of Marriage and the Family*, 2002/1.
- A. DEMARIS, K. V. RAO, *Premarital Cohabitation and Subsequent Marital Stability in the United States. A Reassessment*, *Journal of Marriage and the Family*, 1992.
- Demográfiai évkönyv 2007*, Bp., KSH, 2008.
- Les femmes. Portrait social*, Paris, INSEE, 1995.
- R. FORSTE, K. TANFER, *Sexual Exclusivity Among Dating, Cohabiting and Married Women*, *Journal of Marriage and the Family*, 1996/1.
- Cynthia HARPER, SARA McLANAHAN, *Father Absence and Youth Incarceration. Center for Research on Child Wellbeing*, Working Paper, # 99-03. (<http://www.sharedparentinginc.org/WP99-03-HarperFatherAbsence.pdf>) www.aboutdads.org/reports/Father_Absence_and_Youth_Incarceration.pdf
- A. V. HORWITZ, H. R. WHITE, *The Relationship of Cohabitation and Mental Health: A Study of a Young Adult Cohort*, *Journal of Marriage and the Family*, 1998/2.
- An-Magritt JENSEN, Sten-Erik CLAUSEN, *Children and Family Dissolution in Norway: The Impact of Consensual Unions*, *Childhood*, Sage Publications, 2003/65–81.
- Robert A. JOHNSON et al., *The Relationship Between Family Structure and Adolescent Substance Use*, Rockville, MD: Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Office of Applied Studies, U. S: Department of Health and Human Services, 1996.
- KAMARÁS Ferenc, *Európai termékenységi és családvizsgálat Magyarországon. Az 1993. évi keresztmetszeti vizsgálat főbb eredményei*, Bp., KSH, 1996.
- K. KIERNAN, *Cohabitation in Western Europe*, *Population Trends*, 1999/Summer.
- K. KIERNAN, *Childbearing outside marriage in Western Europe*, *Population Trends*, 1999/Winter.
- D. T. LICHTER, – Zh. QIAN, – L. M. MELLOTT, *Marriage or Dissolution? Union Transitions Among Poor Cohabiting Women*, *Demography*, 2006/2.
- J. LINDGREN, *Non-Marital Cohabitation and Union Dissolution*, Helsinki, The Population Research Institute, 1997.

- H. LERIDON, *Cohabitation, Marriage, Separation: An Analysis of Life Histories of French Cohorts from 1968 to 1985*, Population Studies, 1990/1.
- Gender and Family Change in Industrialized Countries*, eds. K. O. Mason, A. M. Jensen, Oxford, Clarendon Press, 1995.
- Cynthia OSBORN et al., *Married and Cohabiting Parents' Relationship Stability: A Focus on Race and Ethnicity*, Journal of Marriage and Family, 2007/5, vol 69, 1345–1366.
- PONGRÁCZ Tiborné, S. MOLNÁR Edit, *Kísérlet a „tradícióőrző” és az attól elszakadó „modernizálódó” családi értékek empirikus vizsgálatára = Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*, szerk. SPÉDER Zsolt, TÓTH Pál Péter, Bp., Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 2000.
- RANSCHBURG Jenő, *A családi diszharmonia és a válás hatása a gyermek fejlődésére*, Demográfia, 1994/3–4.
- Recent Demographic Developments in Europe 1998*, Strasbourg, Conseil de l'Europe, 1998.
- Recent Demographic Developments in Europe 2005*, Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2006.
- Louis ROUSSEL, *Mariages et divorces*, Population, 1980/6.
- SPÉDER Zsolt, *Gyermekvállalás házasságon kívül – egy terjedő magatartásminta összetevői*, Századvég, 2004/1.
- SPÉDER Zsolt, *Az élettársi kapcsolat térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez*, Demográfia, 2005/2–3.
- SZUKICSNÉ SERFŐZŐ Klára, *Az egyszülős családok az állandó és a lakónépesség alapján*, Bp., KSH NKI, 1996 (KSH NKI Kutatási Jelentései, 59.)
- TÁRKÁNYI Ákos, *Az élettársi kapcsolatban élés háttértényezői*, Kézirat.
- J. D. TEACHMAN, – K. A. POLONKO, *Cohabitation and Marital Stability in the United States*, Social Forces, 1990.
- The State of the Nation Report: Fractured Families*, The Social Policy Justice Group, 2006, 9–13. (www.centreforsocialjustice.com/client/downloads/BB_family_breakdown.pdf)
- Zh. WU, B. T. RAO, *Dissolution of Premarital Cohabitation in Canada*, Demography, 1995/4.

